

ЗІБОРОВА

Ірина Володимирівна,
аспірант Національної наукової
сільськогосподарської бібліотеки
НААН
(м. Київ)

**ШЛЯХ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗШИРЕННЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ
АГРАРІЯ І ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА П.А. КОЧУБЕЯ (1825–1892)**

Стаття присвячена науковцю-експериментатору в галузі агрономії, фахівцю-механіку артилерії та вченому-хіміку П.А. Кочубею, відображає основні етапи життя, становлення наукових переконань і сільськогосподарську діяльність аграрія-практика, якою він займався на території сучасної Київщини у своєму маєтку с. Згурівка, колишнього Прилуцького повіту Полтавської губернії. Досліджені архівні та літературні матеріали використані для відновлення цілісної картини перебудови української економіки після скасування кріпосного права 1861 року, реформування аграрної сфери для захисту земель від руйнівних кліматичних впливів і створення прибуткових поміщицьких і селянських господарств.

У запропонованій публікації розглянуто наукові праці, присвячені Петру Кочубею, та проаналізовано його багатогранну роботу організатора і науковця. При цьому слід зауважити, що в існуючих довідникових джерелах про аграрну діяльність вченого-дворянина П. А. Кочубея зовсім не вказується.

Ключові слова: Петро Аркадійович Кочубей, аграрій-практик, сільське господарство, агрономія, Згурівка.

Статья посвящена исследователю-экспериментатору в области агрономии, специалисту-механику артиллерии и ученому-химику П.А. Кочубею, отражает основные этапы жизни, становление научных убеждений и сельскохозяйственную деятельность агрария-практика, которой он занимался на территории современного Киевского края в своем имении с.Згуровка, бывшего Прилуцкого уезда Полтавской губернии. Исследованные архивные и литературные материалы использованы для восстановления целостной картины перестройки украинской экономики после отмены крепостного права 1861 года, реформирования аграрной сферы для защиты земель от

разрушительных климатических воздействий и создания прибыльных помещичьих и крестьянских хозяйств.

В предлагаемой публикации рассмотрены научные работы, посвященные Петру Кочубею, и проанализирована его многогранная работа организатора и ученого. При этом следует отметить, что в существующих справочных источниках об аграрной деятельности ученого-дворянина П. А. Кочубея вовсе не упоминается.

Ключевые слова: *Петр Аркадьевич Кочубей, аграрий-практик, сельское хозяйство, агрономия, Згуровка.*

he article has dedicated to the scientist- experimentalist in the field of agronomy, the specialist and mechanic of artillery and scientist and chemist P. A. Kochubey, reflects the main life stages, becoming scientific opinions and agricultural activity of the agrarian and practical worker, which he had worked on the territory of modern Kyiv region in his estate in Zghurivka, former Pryluki county Poltava province. It has been analysed archive and literary materials, that have been used for the holistic picture of the restructuring of the Ukrainian economy after the abolition of serfdom in 1861, reforming of the agrarian field for the land conservation from destructive climatic influences and creating profitable landlord and peasant farms.

In proposed publication it has reviewed scientific works, which are dedicated to Petro Kochubey, and analyzed multifaceted work of the organizer and scientist. It should be noted that the agrarian activity of the scientist-nobleman P. A. Kochubey does not indicated in existing sources.

Key words: *P.A. Kochubey, agrarian and practical worker, agriculture, agronomy, Zghurivka.*

Пореформенна доба другої половини XIX ст. змусила помісне дворянство терміново шукати шляхи інтенсифікації натурального господарювання та спонукала до створення губернських сільськогосподарських товариств, спеціалізованих освітніх закладів, галузевих дослідницьких інституцій, бібліотек, технічних музеїв. Саме діяльність Полтавського товариства сільського господарства пов'язана з громадськими засадами дворянина Прилуцького повіту Полтавської губернії Петра Аркадійовича Кочубея. Разом із родичами Левом і Сергієм Вікторовичами Кочубеями вони стояли у основ створення як самої регіональної аграрної спілки полтавців, так і її першого науково-дослідного поля.

Метою історичної розвідки є ретроспективне відтворення життєвого й творчого шляхів П.А. Кочубея за допомогою хронологічного, бібліографічного аналізів, а також з'ясування його участі в науково-організаційному процесі

перебудови поміщицько-селянських господарств після скасування кріпосного права 1861 року та реформах у вітчизняній економіці для забезпечення адекватного захисту земель від руйнівних кліматичних негараздів. У запропонованій публікації методом джерелознавчого аналізу розглянуто його наукові праці та проаналізовано багатогранну організаційно-наукову роботу, що дало змогу зробити висновок про вагомий внесок вченого-аматора в розвиток української агрономічної науки та сільського господарства. Проте, в довідниковій літературі аграрна наукова творчість П.А. Кочубея не вказується.

Різнопланове вивчення життя Петра Аркадійовича Кочубея привносить багато нового до вже існуючих біографій, найперша з яких була опублікована 1895 року в Енциклопедичному словнику Брокгауза й Ефрона [1] і тривалий час залишалась єдиним джерелом інформації. Так само без змін наводились біографічні дані Петра Кочубея у виданні Академії наук СРСР 1974 року [2]. Окремі факти його біографії, що стосувалися наукової роботи в сфері мінералогії, з'явилися в 1914 р. в друкованій праці Геологічного музею імені Петра Великого, мінералогічний відділ якого з 1906 р. очолював В.І. Вернадський [3]. Більш докладно ознайомитись з науково-дослідною діяльністю Кочубея, як хіміка-мінеролога і завзятого колекціонера, стало можливо після публікації 2003 р. результатів архівних розвідок Мінералогічного музею ім. О.Є. Ферсмана Російської Академії наук [4]. Сучасне видання «Велика російська енциклопедія» 2010 року в розділі «Кочубеї» подає дещо ширшу інформацію про основні дати життя вченого та напрями наукових досліджень, але вона має оглядовий характер і знову констатує вже відомі факти [5, с. 534–535]. Дуже поверхнево висвітлена участь Петра Аркадійовича Кочубея в діяльності Російського технічного товариства. Як у російській «Вікіпедії», так і в згаданих більш ранніх джерелах, науковець згадується лише в розділі «Голови Російського технічного товариства», де без особливих пояснень скромно вписане його прізвище під № 2. Зовсім не зазначається його роль у започаткуванні цього наукового закладу серед інших безіменних 11 приватних осіб, що фігурують засновниками. Не вказана також колосальна благодійницька місія П.А. Кочубея

у становленні та розвитку технічних інституцій цієї громадської організації небайдужих російських вчених. Значно більше уваги вивченню постаті П.А. Кочубея приділяється в Україні. Останнім часом (2013–2014 рр.) уточнений зміст біографії П.А. Кочубея зустрічається в періодичних наукових виданнях Чернігівщини, таких як «Сіверянський літопис» і «Сіверщина в історії України». Архівні розвідки наукових співробітників Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» вже засвідчили перші результати роботи батуринських дослідників. Зокрема, слід згадати публікації Н.В. Дроб'язко «Життєвий шлях господаря Батуринської садиби П.А. Кочубея» [6] та Н.М. Дроб'язко «Місце, де знайшли вічний спокій представники родини Кочубеїв» [7], а також статтю Н. Ребрової 2014 р. «Петро Аркадійович Кочубей і заснування Музею прикладних знань» [8], в якій ширше і детальніше розкривається зміст наукової діяльності Петра Кочубея в Санкт-Петербурзі. Нажаль, згадані автори акцентують увагу на результатах дослідницьких студій вченого, що були сконцентровані поза межами України. Аналіз наукового доробку П.А. Кочубея на теренах тодішньої Малоросії (Полтавська і Чернігівська губернії) не був предметом спеціальних досліджень. Передусім, не вивчалася науково-освітня, організаційна та експериментальна діяльність вченого в сфері сільського господарства. Його доля – типовий приклад науковця, що сформувався як непересічна особистість на кращих здобутках системи освіти та науки середини XIX ст. як Західної Європи, так і Російської імперії. Зрозуміло, що реалії самодержавницької доби не дозволяли вченому в повній мірі висловити власні думки і донести свої наукові напрацювання у вигляді статей або книг широкому колу читачів. Тому початкова джерельна база досить обмежена, але доступна.

Отже, завданням статті є виявлення закономірностей становлення й розвитку особистості вченого та громадського діяча П.А. Кочубея, його науковий і просвітницький внесок в агрономічну галузь та використання досліджених архівних і літературних матеріалів у відтворенні цілісної картини історії сільськогосподарської науки в Україні. За результатами

загальнонаукових методів (аналізу, синтезу, класифікації) вивчення умов формування вченого, здійснення наукової й організаційної діяльності та з метою кращого розуміння перебігу подій нами запропоновано періодизацію життя П. А. Кочубея:

1. Навчання та становлення особистості (1834–1840).
2. Формування наукового світогляду (1840–1847).
3. Початкова наукова діяльність: хімічно-мінералогічна, механіко-технічна (1847–1857).
4. Згурівський період життя (щорічне перебування з травня по вересень у маєтках для проведення аграрних робіт), пов'язаний із власною науково-дослідною роботою та діяльністю на громадських засадах у Полтавському товаристві сільського господарства (185–1892).
5. Петербурзький період науково-організаційної та благодійницької діяльності (1859–1889).

Петро Аркадійович Кочубей, син сенатора Аркадія Васильовича Кочубея (1790–1878), праправнука генерального судді Малоросії Василя Леонтійовича Кочубея (1640–1708), народився 17 червня 1825 року в Москві, в будинку рідної тітки матері Софії Миколаївни Вяземської (1798–1834) – Катерини Григорівни Болтіної. Хрещеними батьками новонародженого стали князь Микола Григорович Вяземський (батько Софії) і графиня Марія Григорівна Розумовська (тітка Софії і невістка гетьмана К.Г. Розумовського) [9, с. 207–208; 10, с. 229–235]. Петро був старшим сином в сім'ї Кочубеїв і разом із своїми братами, Василем і Миколою, отримав домашнє виховання спочатку в Москві, потім з 9 березня 1828 р. по травень 1830 р. – в Києві, де його батько Аркадій Васильович був віце-губернатором [9, с. 227, 239], а згодом в Орлі, куди призначили батька на посаду губернатора з червня 1830 р. [9, с. 241]. Вихователем малолітніх дітей був п. Філлпсон. На початку 1834 р. в сім'ю Кочубеїв був найнятий гувернер п. Мейер, 30-річний ганovereць, який добре володів французькою і англійською мовами. В цей самий час з Петрозаводська до Орла переїхав Федір Миколайович Глінка (1786–1880) – відомий в Росії поет

і публіцист. Його дружина А.П. Голеніщева-Кутузова теж була письменницею, але крім цього часто займалась перекладами німецької поезії. Родини швидко здружилися. Для А.В. Кочубея Ф.М. Глінка був «пречудовий чоловік, високої честі і добряк, з яким можна було... душу відвести, а спілкування Авдот'ї Павлівни для моєї дружини було теж знахідкою» [9, с. 265–268]. Серед обдарованих осіб, що склали коло близьких стосунків, був брат Софії Миколаївни Вяземської – Олександр, який мав великий талант до музики, і дружина сімейного лікаря Брандейса з прекрасними здібностями до малювання. В такому творчому середовищі здобували початкову освіту Петро, Василь і Микола Кочубеї. Та щасливе і райдужне дитинство затьмарила раптова смерть матері 20 травня 1834 р., яка і для глави сімейства також була шоком: «У ній містився весь мій світ і з її кончиною я залишився жити, як в пустелі!..» [9, с. 270]. Трохи згодом (в кінці вересня 1834 р.), для огляду драгунського полку в Орел приїхав самодержець Микола Павлович (Микола I Романов (1796–1855)), який своєю милістю та співчуттям дещо розрадив скорботу родини Кочубеїв, запропонувавши Аркадію Васильовичу віддати дітей на виховання в Імператорський Пажеський корпус. Таке піклування про цю сім'ю Всемиловий проявив на правах хрещеного батька найменшого Миколи, а хрещеною матір'ю тоді в церковному таїнстві була його власна матір – імператриця Марія Федорівна (1759–1828) [9, с. 222]. Звичайно ж, це була хороша пропозиція, бо пажі навчалися в елітному учбовому закладі, що давав своїм вихованцям першокласну військову освіту, гідну придворній і (в майбутньому) гвардійській службі.

Навесні 1837 р. А.В. Кочубей залишив Орловське губернаторство, а восени разом із синами переселився в родовий маєток Згурівку Полтавської губернії, який отримала дружина Софія Миколаївна 1824 р., як посаг до заміжжя від діда Петра Кириловича Розумовського. «Вся ця зима (1838 р.) проведена була в Згурівці в заняттях економією, читанні книг і вихованні дітей. Я сам займався викладанням їм російської мови та історії, бо тоді ще у них не було російського вчителя, а був один тільки Мейер і помічник або дядько Мюллер» [9, с. 293].

Період перебування Петра Кочубея в Згурівці відзначився не тільки вивченням загальноосвітніх дисциплін у домашній «школі», а ще й здобуттям початкового досвіду лісорозведення в батьківській садибі. Про це згадував Аркадій Васильович в своїх мемуарах: «Навесні (1838 р.) я взявся за господарство і зайнявся посадкою дерев, для чого запросив садівника, швейцарця Гіппа, який жив у хуторі біля Згурівки і якому ще раніше, на початку 30-х років, я доручав розбити сад перед будинком, що він і виконав з великою майстерністю, проте, ... синові моєму Петру довелося згодом їх знову розбивати, збільшивши газони і знищивши деякі клумби» [9, с. 294]. Влітку батько організував дітям активний відпочинок, спланувавши туристичний маршрут: спочатку – через Кременчук до Одеси, а потім – парохомом до Криму. З Ялти Кочубеї зробили подорож вздовж південного берега Кримського півострова верхи на татарських конях, піднімались на Чатир-Даг, відвідали Імператорський Нікітський сад в Масандрі, мечеть у Бахчисараї, а потім повернулись до Одеси, де побували в італійській опері [9, с. 295–298]. Після повернення в Згурівку початкова підготовка до вступу в столичний навчальний заклад продовжилась. «Прибув з Петербурга для дітей російський учитель, інженер шляхів сполучення, поручик п. Яковлев, який зайнявся викладанням їм російської мови та математики... В листопаді 1839 року ми почали збиратися в Петербург, що було необхідно, як для подальшого виховання моїх дітей, так і для моєї служби. Ми розпрощались з гувернером Мейером..., а в кінці грудня, коли встановилася вже хороша зимова дорога, я з дітьми... вихали зі Згурівки» [9, с. 299–300].

Бажання Імператора Миколи Павловича про вступ дітей Аркадія Васильовича Кочубея до Пажеського копруса не могло бути здійснено, бо на початок нового навчального курсу два старших сина, Петро і Василь, вже виходили із вступного віку (мали 15 і 14 років відповідно), а інших вакансій в цьому престижному закладі на той час не було. Петро захотів вступити до Михайлівського артилерійського училища й почав готуватись до екзаменів. Для репетиторської допомоги батько запросив молодих артилерійських офіцерів де-Вітте та Нейолова, з якими за 2,5 місяця син встиг підготуватися до іспитів,

блискуче їх здав і був зарахований першим кандидатом в 4-й клас у квітні 1840 р. Наразі можна констатувати, що успіх на вступних іспитах був забезпечений саме багатоплановою і досконалою базою початкового навчання, завдяки якій відбувалося становлення цілеспрямованої, відповідальної особистості з широким діапазоном інтересів.

На кінець весни 1845 р. курс навчання був вичерпаний [11, с. 1–2]. Літній період 1845 року Аркадій Васильович Кочубей вирішив використати для поліпшення здоров'я родини, бо така необхідність явно була. «Оскільки віднедавна я почав страждати подагрою і сини мої – старший Петро... захворів очима, а слабке здоров'я сина Василя потребувало перебування деякий час у теплому кліматі, то я зважився... взяти довготривалу відпустку і відправитися з сім'єю за кордон. За порадою лікарів я відвіз своїх синів в Крейцнах, а сам зупинився у Вісбадені...» [9, с. 305–307]. Шлях до курортного міста Крейцнах (на заході Німеччини) проліг через Тільзіт, Берлін, Франкфурт-на-Майні і родина мимоволі констатувала різні відмінності між російськими і німецькими поштовими відомствами в управлінні та заведених порядках, «починаючи з того, що скрізь на станціях можна було знайти поштових чиновників, які ввічливо і дбайливо намагалися доставляти мандрівникам усілякі зручності і спокій; до того ж й екіпажі були набагато кращі від наших» [9, с. 306].

Незважаючи на захворювання очей Петра Кочубея, начальник штабу артилерії, князь Долгоруков, дав йому різні доручення зі сфери артилерії, зокрема, дослідження способів приготування ударних ковпаків (капсулів) і лиття гармат. Для виконання цього доручення, Петру довелося поїхати в Літніх і перебувати там доволі тривалий час [11, с. 2]. З Брюсселя А.В. Кочубей з синами перебралися до Франції і зважилися зимувати в Парижі. «Син мій Петро побажав продовжувати вивчення хімії та фізики у паризьких професорів: Плуза, Дюма [12] і Реньо» [13, с. 10]. Після закінчення навчального курсу у французькій столиці, в кінці зими Петро вдруге поїхав до Літтіха, для вивчення артилерійської справи [9, с. 308]. Зворотній шлях сім'ї Кочубеїв з німецьких

лікувальних вод в Росію пролягав через Бельгію, де мандрівники оглянули її морське узбережжя, історичні пам'ятки, картинні галереї і т.п.

Повернувшись до Петербургу восени 1846 р. Петро Кочубей склав свій іспит в старших «Офіцерських класах» академії і перейшов у гвардійську кінну артилерію, з прикомандируванням до штабу генерал-фельдцейхмейстера та отримав призначення викладача хімії та практичної механіки в Артилерійській Академії. Влітку 1847 р. ад'юнкт Кочубей спільно з іноземцем Фаліссом отримав відрядження на Шостенський пороховий завод, для облаштування капсульного закладу [11, с. 2]. Переживши з родиною літню епідемію холери 1848 р. у передмісті Петербурга, взимку молодий вчений переїхав до столиці та почав займатися викладанням хімії в Академії і виконанням різних доручень начальника штабу артилерії. Його друзями в цей час були товариш по лабораторії в Парижі Раєвський і товариш по артилерійському училищу І.І. Страдецький. Підсумовуючи період 1840–1847 рр. констатуємо, що завдяки турботам батька Петро Аркадійович Кочубей отримав і ґрунтовно вдосконалив спеціальну освіту з фізики, хімії та механіки відповідно до європейського рівня.

В 1850 р. Аркадій Васильович Кочубей вирішив розділити між синами родинний земельний спадок. «Я бажав передати в управління синові Петру всі маєтки дружини; в травні місяці він взяв відпустку і відправився в маєток з тим, щоб прийняти від мене Згурівку, ... при чому Петро отримав повну довіреність на управління всім маєтком» [9, с. 314]. Того ж таки 1850 року в своїй лабораторії П.А. Кочубей познайомився з графом Олександром Григоровичем Кушельовим-Безбородьком (1800–1855). На його прохання практик-механік зайнявся вирішенням питань, які стосувалися сільськогосподарської та заводської техніки [9, с. 313], що використовувалась у Ліговському маєтку графів Кушельових (по Петергофській дорозі) для механізації аграрних робіт [14]. Відвідуючи дім родини Кушельових-Безбородьків, Петро Кочубей познайомився з донькою графа – Варварою Олександрівною, а 14 січня 1851 р. молоді люди одружилися. Не дивно, що в цей час особливий інтерес Петра Аркадійовича викликало ведення сільського господарства, яким займався його

тесть Олександр Григорович Кушельов-Безбородько неподалік Петербурга, а також дід дружини В.О. Кушельової-Безбородько [15, с. 575, 656], князь Микола Григорович Репнін-Волконський (1778–1845) в містечку Яготин, яке знаходилось південніше від краю згурівських володінь. Вже маючи сім'ю й власне окреме господарство, петербурзький вчений швидко вбирав практичні навички і сільськогосподарський досвід своїх найближчих родичів. Віднині його подальший шлях науковця почав круто змінюватись.

На початку 50-х років молодий спадкоємець Згурівки зробив, так звані, «грабарські роботи» для оздоровлення у перспективі самих ґрунтів, які за два роки перетворили болотяну місцевість в гарний ставок. Меліоративні роботи закінчилися, головним чином, проведенням канав у низинних частинах парку для відводу застійної води в те саме рукотворне озеро. Досліди з лісорозведення були проведені одночасно з осушувальними роботами. Вони мали завданням зміну умов місцевості в сенсі сприятливому для великих лісових посадок і, зрештою, завершилися ландшафтним плануванням [16, с. 14–15].

Власне господарство потребувало від Петра Кочубея багато часу та уваги. Але, перебуваючи на державній службі у військовому відомстві, в повній мірі зайнятися агрономією він не мав змоги. Часи Кримської війни (1853–1856) з особливою наочністю проявили безпорадність централізованої системи управління, економічну і військово-технічну відсталість Росії. Фактичне підтвердження цьому відчув на собі ад'ютант імператора, коли як фахівець з артилерійської справи 1855 року розслідував величезну крадіжку пороху і набоїв у Нарвській фортеці [17]. Незважаючи на всілякі перешкоди, підступи, залякування і спокуси, твердість характеру і досвідченість молодого хіміка-практика дозволили завершити слідство і особисто доповісти результати Його Величності. Повідомлення справило на імператора Олександра II сильне враження, але запропоновані Петром Кочубеєм реформи виробництва пороху та контролю за боєприпасами були відкладені [11, с. 3]. Корупція і користоловство, що процвітали у владі, відсунули пропозиції чесного

громадянина на задній план. Петро Аркадійович від'їжджає до Полтавської губернії у відпустку, залишається там 4 місяці через хворобу, присутній в Москві на коронації, ще один рік перебуває на посаді царського флігель-ад'ютанта і виходить у відставку. Ніякі вмовляння і переконання батька та родичів не вплинули на прийняте рішення [11, с. 4].

Завершивши блискучу службову кар'єру в 1857 р., Петро Аркадійович знову повернувся до Полтавської губернії. Там, у своєму маєтку «Згурівка», він зайнявся улюбленою своєю справою: сільським господарством, садівництвом та лісорозведенням, назавжди відмовившись від служби на теренах держави і присвятивши своє служіння громадським інтересам. Починаючи з кінця 50-х років, в Згурівському маєтку засаджується деревною рослинністю більше 450 дес. Восени висаджувались листяні дерева, а весною – хвойні, оскільки досвід показав, що сосна і навіть ялина, і модрина добре ростуть на чорноземі. У розлогих розплідниках і парках розводились різноманітні породи дерев і чагарників, а за перші три роки робіт новостворений парк був помережений дорогами і стежками у всіх напрямках, розташованих з великим мистецтвом. Особливо майстерно була прокладена кільцева доріжка, що носила ім'я власника. Вона йшла від самого майже флігеля, в якому влітку жив зазвичай Петро Аркадійович, і тягнулася протягом 5-ти верст, під кронами деревних насаджень. З різних пунктів на цій доріжці, відзначених лавками, можна було споглядати кращі і найкрасивіші місця парку та все розмаїття його рослинності [14, с. 14–15]. Однак на цьому роботи в Згурівському маєтку не завершилися: за місцевими сільськогосподарсько-садівницькими успіхами впритул підійшли більш глобальні проблеми – суспільно-політичні.

Олександр II, вступивши на російський престол після смерті Миколи I (1855), почав із заходів, які дещо відрізнялися від стилю попереднього правління. Цілком усвідомлюючи необхідність негайних змін, новий цар заявив: «Краще скасувати кріпацтво згори, ніж чекати доки кріпаки скасують його знизу». Цю думку поділяла й частина ліберально настроєних поміщиків, які на власні очі бачили, що кріпацька праця вичерпала себе. За своєї

дешевизни вона була настільки низької якості, що не виправдовувала себе економічно [18, с. 166]. Але аграрна реформа означала для землевласників втрату величезної дармової робочої сили.

Отож, садівник-меліоратор Петро Кочубей разом зі своїм троюрідним дядьком князем Левом Вікторовичем Кочубеєм (1810–1890), зайнявся підготовкою земельного майна до державної реформи [11, с. 5]. На той час Лев Кочубей, одружений з двоюрідною сестрою Петра Аркадійовича Єлизаветою Василівною Кочубей (1821–1897), обіймав посаду Полтавського губернського предводителя [9, с. 299]. Об'єднавши навколо себе помісне дворянство, Л. В. Кочубей створив Полтавський губернський комітет звільнення селян, який займався переглядом інвентарних правил та застосування їх до місцевих звичаїв і положення [19, гл. III, с. 32, 35]. Участь в законотворчому процесі поряд із членами комітету брав і П.А. Кочубей. Дядько і племінник Кочубеї посилено аналізували практичний сільськогосподарський досвід своїх родичів. З боку Лева Вікторовича лісорозведення широко застосовувалось у маєтку батька – Віктора Павловича Кочубея (1768–1834) в с. Диканька Полтавської губернії. Тут побудували штучні ставки та господарські споруди, заклали парки і сади, облаштували алеї, газони, оранжереї [20]. Тітка чоловіка старшої сестри Лева – Наталії Вікторівни Кочубей-Строганової (1800–1854) мала значні напрацювання за підтримки Вільного економічного товариства. Із Мар'їнських вотчин С.В. Строганової (вродженої Голіциної) в Новгородській губернії була заснована землеробська школа переважно для кріпосних дітей, яка працювала протягом 1825–1844 рр. [21] і надавала знання зі сфери сільського господарства, гірських справ і ремесел, ветеринарії, хімії, лісових наук. По лінії матері у Петра Аркадійовича Кочубея була можливість констатувати попередній сільськогосподарський родинний досвід Вяземських–Васильчикових. Дід Іларіон Васильович Васильчиков (1776–1847) з 1817 р. займався господарською діяльністю в маєтку Трубетчино Лебедянського повіту Тамбовської губернії [22, с. 94]. На кінець 1850-х років тут діяв конезавод, вогневий цукровий завод, збудовані житлові будинки для найманих робітників,

великий робочий двір зі стайнями для робочих коней, майстернями і коморами. Дядько Віктор Іларіонович (1820–1878) поліпшував ґрунти удобренням і засобами обробітку полів: власноруч сконструйованим плугом і ґрунтозаглиблювачем, а також різними видами борон, культиваторів, парових молотарок, сортувалок, катків, сівалок, жниварок, сінокосарок. [23]. Його брат Олександр Іларіонович Васильчиков (1818–1881) став одним із родоначальників і організаторів кооперативного руху в Росії. Ще один дядько – Петро Олексійович Васильчиков (1829–1898), застосовуючи здобутки тамбовських родичів, недалеко від Згурівських економій на незаселеній території васильчиковських ґрунтів для розширення експериментального сільського господарства заснував хутори аграрного спрямування [24] зі ставками-«мийками» для овечної вовни [25].

Тим часом маніфестом від 19 лютого 1861 р. була проголошена відміна кріпосного права. Попри щедрі земельні наділи, фінансову підтримку уряду й цілий ряд переваг та привілеїв дворянству все ж загрожував занепад власних господарств. Полтавські землевласники, що заздалегідь готувалися до можливих ризиків, повинні були у якомога стислі терміни перетворити свої маєтки на прибуткові комерційні підприємства: вкладати гроші в техніку, щоб компенсувати втрату безоплатної кріпацької праці, та наймати собі допоміжну робочу силу, як для успіху нових аграрних ініціатив, так і для боротьби з природними негараздами. Підсумовуючи аграрний досвід поколінь роду, який змогли простежити Лев Вікторович і Петро Аркадійович Кочубеї, довелося замислитись над науковим підходом до раціонального господарювання у власних маєтках. За ініціативи Лева та Сергія Вікторовичів Кочубеїв розпочалося створення наукового Полтавського товариства сільського господарства, яке офіційно зафіксувало свою діяльність засіданням 29 вересня 1865 р. Петро Кочубей став одним з перших його дійсних членів на громадських засадах [26].

Будучи високоосвіченою людиною П.А. Кочубей розумів, що для успішного розвитку вітчизняного сільськогосподарського виробництва

необхідна спеціальна освіта селянства. В межах держави вводилася єдина система початкового навчання, внаслідок якої створювались «початкові школи», де навчали грамоті, простим арифметичним діям, географії, малювання тощо. Середня освіта стала всім доступною, але вона була платною. Ситуація, що склалася в результаті проведених реформ і контрреформ у системі освіти не відповідає потребам країни: освіта, як і раніше не була загальною, обов'язковою і безстановою. Особливо гостро відчувалася нестача початкових і середніх спеціальних навчальних закладів аграрного спрямування [18, с. 167].

Для вирішення проблеми з сільськогосподарськими кадрами хоча б у власних економіях Петро Аркадійович Кочубей вирішив відкрити спеціалізовану школу-ферму. На цю думку його надихнув проект князя Л. В. Кочубея в Полтавському товаристві сільського господарства, який підводив науково-дослідну основу під такий учбовий заклад [27]. До цього ж рішення підштовхував Петра Аркадійовича і його давній товариш – російський хімік Д.І. Менделєєв (1834–1907). В 1872 р. ця ідея реалізувалася. Навчально-дослідна ферма була заснована за рахунок власника при центральній економії Згурівки з метою мати з місцевих жителів молодих людей, які б могли осмислено ставитися до землеробства, ознайомих з раціональною культурою сільськогосподарських і промислових рослин та використанням удосконалених землеробських знарядь. На 3-х річний курс набиралися учні виключно з місцевих хлопчиків, що пройшли попередньо курс сільської школи. Навчання на фермі було безкоштовним [16, с. 14–15]. З самого початку ферма працювала в неофіційному аграрному статусі [28, 29], а після урядових розпоряджень Міністерства державного майна 1878 р. подібну школу можна було прирівняти до власницького землеробського училища з викладанням геодезії, рослинництва, тваринництва, сільськогосподарської економії і технології, вчення про землеробські машини та знаряддя і короткого викладу законів, необхідних для хлібороба [30]. Однак такий статус, вочевидь, вважався не зовсім правомірним, бо ферма, крім перелічених дисциплін, займалась

науково-дослідною й селекційною діяльністю та мала експериментальний розсадник дерев, лікарських і сільськогосподарських рослин.

Подальший відрізок життя дворянина-науковця Петра Аркадійовича Кочубея можна представити у вигляді хронологічних таблиць.

Таблиця 1

Науково-дослідна та громадська діяльність П.А. Кочубея на території Полтавської губернії (Україна) (1857–1892)

Період діяльності	Вид діяльності
1857–1860	Проведення гідро- й агролісотехнічної меліорацій земель у власницькому маєтку «Згурівка». Створення ландшафтного парку навколо житлового комплексу садиби [16, с. 14-15].
1857–1861	5 квітня 1858 р. – 26 квітня 1859 р. Участь в законотворчій діяльності Полтавського губернського комітету звільнення селян [19, гл. III, с.32,35]. Підготовка маєтків до державної земельної реформи 1861 р. [11, с. 5]
1865–1892	Участь у заснуванні та практичній діяльності Полтавського сільськогосподарського товариства на громадських засадах [26].
1872–1896	1872 р. – Відкриття спеціалізованої аграрної школи в Згурівці [28, 29], яка з 1878 р. згідно з «Положенням про землеробські училища» мала прирівняний статус сільськогосподарської дослідно-навчальної ферми з дослідними полями та селекційною станцією [30].
кінець 1889 – весна 1890	Лікування на водах у Вісбадені [11, с. 20].
літо 1890 – 22 грудня 1892	Постійне проживання в Згурівці. Відновлювальний період в кліматичній зоні власних лісових насаджень. Кінець життя [11, сс. 20, 21].

Таблиця 2

Науково-організаційна та благодійницька діяльність П.А. Кочубея в Петербурзі (Росія) (1859-1889)

Період діяльності	Вид діяльності
1	2
1859–1862	Спільна робота з лікарем-діагностом Петербурзької медичної академії М.Ф. Здекауером та медиком-токсикологом Санкт-Петербурзького Військово-сухопутного госпіталю медичного департаменту МВС Є.В. Пеліканом в Комісії з питань народної гігієни та якості харчових продуктів. П.А. Кочубей надав для досліджень свою хімічну лабораторію та вимірювальні прилади [11, с. 5]. 1873 р. – представник РГТ в Урядовій організаційній комісії з участі Росії в Міжнародній виставці і Конгресі, присвяченому предметам суспільної гігієни та способам збереження й порятунку людського життя [11, с. 13].

1	2
1860–1876	<p>1860 р. – Вступ до Імператорського Російського Мінералогічного товариства (ІРМТ) [11, с. 6].</p> <p>1866 р. (Париж) – поповнення колекції мінералогічного кабінету ІРМТ [11, с. 12].</p> <p>25 січня 1872 р. – звання Почесного члена ІРМТ.</p> <p>29 грудня 1876 р. – звання Почесного члена Імператорської Академії наук [11, с. 12].</p>
1866–1884, 1885–1889	<p>З 24 травня 1866 р. – співзасновник створення Російського Технічного товариства (РТТ) [11, с. 8].</p> <p>27 травня 1866 р.–22 березня 1875 р. – голова 1-го Відділу хім. виробництв і металургії [11, с.16]; надав для досліджень свою хімічну лабораторію. 1866 р. – поїздка в Париж на Всесвітню виставку промисл. техніки [11, с.11].</p> <p>3 8 березня 1867 р. – посада замісника голови РТТ.</p> <p>26 листопада 1870 р. – 23 серпня 1884 р. – посада голови РТТ; 1870 р. – участь у Всеросійській мануфактурній виставці в Санкт-Петербурзі [11, с.13, 18].</p> <p>Грудень 1866 р. – 8 жовтня 1872 р. – заснування Музею прикладних знань [8, с. 329-331], фотографічного павільйона з пожертвою до нього власних приладів.</p>
1866–1884, 1885–1889	<p>1871 – 1872 рр. – створення Технічного музею РТТ і художнього відділу Музею прикладних знань [11, с. 13].</p> <p>З 22 квітня 1872–1892 рр. – почесний член РТТ [11, с.15].</p> <p>1873 р. – облаштування виставкового павільйону механізмів і сільськогосподарських машин.</p> <p>24 квітня 1874 р. – звання РТТ Імператорським [11, с. 17].</p> <p>1876 р. – I з'їзд діячів машинобудування та 1-а виставка машин і механізмів РТТ [11, с. 17].</p> <p>1882 р. – з'їзд членів РТТ та їх іногородніх відділів за участю діячів-промисловців на Московській Всеросійській виставці [11, с. 18].</p> <p>1885 – 1889 рр. – повторне обрання на посаду голови РТТ; 1885 р. – започаткування систематичної виставки штучного освітлення, як тимчасового Технічного музею з історичним відділом, і видання «Збірника технічних звітів» [11, с. 19].</p> <p>1888 р. – голова організаційного Комітету з'їзду з технічної та професійної освіти РТТ; голова Виставки технічних шкіл РТТ [11, с. 20].</p>

Окрім того, скориставшись міждисциплінарним аналізом (структурно-системним підходом) і методом персоналізації стало можливим узагальнити й відтворити основні етапи багатогранної науково-організаційної діяльності вченого як на теренах України, так і на території Росії. Провівши аналіз

петербурзького періоду, ми дійшли висновку, що П. А. Кочубей формувався як дослідник в оточенні високоосвічених, ерудованих науковців, які створювали свої спеціалізовані школи та очолювали відомі академічні інституції, що дає підстави стверджувати, що саме петербурзьке оточення вченого мало великий вплив на формування його наукового світогляду.

Петро Аркадійович Кочубей значну частину свого безперервного трудового життя віддав роботі в Україні. До 1892 р. зроблені лісові насадження перетворили колишній присупойський степ на зелену оазу. До кінця своїх днів власник Згурівської садиби відібрав у непередбачуваної природи близько 800 дес. землі, з яких 350 дес. було під парками і садибами, а 450 дес. – під лісовими насадженнями [31]. У величезному парку лісового типу садово-паркового ландшафту, крім Згурівських «Старого парку» (235 дес.) і «Нового парку» (97 дес.) [32], були створені: при економії в Петроваснику – левада «Галаганівська» на честь родича, відомого діяча під час селянської реформи в Малоросії та Південно-Західному краї Г.П. Галагана, площею 150 дес. (з них 60 дес. займають Варина та Катеринина луки) [16, с. 12]; при економії в Аркадіївці – левада «Гадоліна», названа в честь товариша-фізика, академіка Санкт-Петербурзької Академії Наук А.В. Гадоліна, площею 42 дес. [16, с. 13]; в інших економіях влаштовані також левади (наприклад, «Варваро-Олександрійська», площею 56,8 дес.) й просто ділянки насаджень, не настільки значні (наприклад «Пушкінська»). Саме серед цього рукотворного лісу на схилі літ відступили подагричні й ревматичні недуги П.А. Кочубея. Спокій і клімат Згурівського маєтку повернули їх власнику рухливість рук і ніг. Виснажений перенесеними стражданнями, втративши колишню енергію та силу, він ще згадував Технічне товариство і знаходив задоволення серед гомону своєї зеленої перлини. Помер Петро Аркадійович в ніч з 21 на 22 грудня 1892 р. За незрозумілою долею, його смерть майже співпала зі смертю його друзів – академіків П.І. Кокшарова і А.В. Гадоліна [11, с. 20]. Поховали володаря Згурівського шедевра садово-паркового мистецтва на краю північно-західної околиці лісопарку на великій галявині, обсаджений високими липами.

Для істориків науки з початком здобуття незалежності Україною актуальними стали теми, присвячені становленню та розвитку саме вітчизняної дослідної та науково-освітньої справи, у тому числі й сільськогосподарської. На сучасному етапі, особливо в останні кілька років, відроджується інтерес дослідників до проблематики, яка була суперечливою в офіційному радянському просторі, зокрема: про становлення вітчизняних наукових закладів, діяльність сільськогосподарських товариств другої половини XIX ст. та розвиток аграрної науки у пореформений період (1861–1917 рр.). Життєвий шлях одного з фундаторів української агрономічної науки дворянина П.А. Кочубея висвітлено на сторінках цієї статті. Він належить до числа тих українців – наукових діячів, імя котрого потрібно вписати у вітчизняну історію розвитку агрономічної галузі і повернути до галереї постатей, внесених до історичної скарбниці господарів української землі.

Список використаної літератури

1. В. Р. Кочубей / В. Р. // Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб. : Тип.-литогр. И. А. Эфрона, 1895. – Т. 31. – С. 465.
2. *Кочубей* Петр Аркадьевич // Академия наук СССР. Персональный состав. – М. : Наука, 1974. – Кн. 1 : (1727–1917). – С. 225.
3. *Коллекция* В. П. Кочубея // Труды Геологического музея им. Петра Великого. – СПб., 1914. – Т. 8, вып. 1. – С. 40–61.
4. *Моисеева М. Л.* Петр Аркадьевич Кочубей и его коллекция минералов в собрании Минералогического музея им. А.Е. Ферсмана РАН / М. Л. Моисеева // Новые данные о минералах. – М. : ЭКОСТ, 2003. – Вып. 38. – С. 89–98.
5. *Кочубей* // Большая российская энциклопедия / С. Л. Кравец. – М. : Большая Рос. энцикл., 2010. – Т. 15. – 767 с.
6. *Дробязко Н. В.* Життєвий шлях господаря Батуринської садиби П. А. Кочубея // Сіверщина в історії України : зб. наук. пр. / Нац. заповід. «Глухів» ; Центр пам'яткознавства Нац. акад. наук України і Українського т-ва охорони пам'яток історії та культури. – К. ; Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 327–330.
7. *Дробязко Н. М.* Місце, де знайшли вічний спокій представники родини Кочубеїв / Н. М. Дробязко // Сіверщина в історії України. – 2013. – Вип. 6. – С. 332.
8. *Реброва Н.* Петро Аркадійович Кочубей і заснування Музею прикладних знань / Н. Реброва // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5 (119) (верес.–жовт.). – С. 330–331.
9. *Кочубей А. В.* Семейная хроника : Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873 / А. В. Кочубей. – СПб. : тип. бр. Пантелеевых, 1890. – 314 с.

10. *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник / Укр. генеалог. т-во [та ін.] ; упоряд. В. В. Томазов ; ред. кол. : Г. В. Боряк [та ін.]. – К.; 1998. – Т. 4. – 824 с.

11. *Срезневский В. И.* Очерк жизни и деятельности Петра Аркадьевича Кочубея, 1825–1892 г. : речь, произнесен. в торжеств. собр. Имп. рус. техн. о-ва 22 дек. 1893 г. в годовщину смерти П. А. Кочубея / В. И. Срезневским. – СПб. : «Владим.» паровая типо-литогр., 1893. – 24 с.

12. *Жан-Батист Дюма* [Электронный ресурс] // Nompage Academie France [Повний список членів Французької академії: крісло 40, № 11]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Дюма,_Жан_Батист

13. *Об упругости газов* : отчет, представл. представителю Имп. Рус. техн. о-ва Петру Аркадиевичу Кочубею. Ч. 1- / Менделеев Д. И. [Соч.] / Д. И. Менделеев. – СПб. : тип. А. М. Котомина, 1875. – 34 с.

14. *Мурашова Н.* Лигово / Н. Мурашова // Адреса Петербурга. – Петербург, 2006. – № 23 (35). – С. 78–80.

15. *Заруба В. М.* Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782) : персональний склад та родинні зв'язки / В. М. Заруба. – Д. : ЛІРА, 2011. – 931 с.

16. *К-н (NN).* Очерк деятельности П. А. Кочубея по лесоразведению в Полтавской губернии / К-н (NN). – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1892. – 30 с.

17. *Кочубей П. А.* Воспоминания Петра Аркадьевича Кочубея о данной ему императором Александром II командировке в зиму 1856-го года. – СПб. : тип. бр. Пантелеевых, 1890. – Ч. 1. – 32 с.

18. *Остафійчук В. Ф.* Історія України : сучасне бачення / В. Ф. Остафійчук. – К. : Знання-Прес, 2007. – 424 с.

19. *Павловский И. Ф.* К истории полтавского дворянства (1802–1902) : очерки по архивным данным с рисунками. – Изд. Полтав. дворянства. – Полтава : Электрич. типо-литогр. «Торговый Дом» И. Фришберга и С. Зороховича, 1907. – Т. 2. – 291 с.

20. *Барон Врангель.* Иностранцы XIX века в России // Старые годы. – СПб., 1910. – (Июль–сентябрь). – С. 34–35.

21. *Чугунов А.* Исторический обзор мер правительства к развитию земледелия в России Профессора А. Чугунова. – Казань, 1858. – С. 87.

22. *Сборник* статистических сведений по Тамбовской губернии / Тамбов. Губерн. земство. – Тамбов : Губерн. зем. тип., 1891. – [Т. 17] : Частное землевладение Лебединского уезда. – V, 187, 212 с.

23. *Русское сельское хозяйство* // Журн. Имп. Московского о-ва сел. хоз-ва. – 1869. – № 2. – С. 449.

24. *Черниговская губерния.* Список населенных мест по сведениям 1859 года / Центр. статист. ком. М-ва внутр. дел. ; обработан Н. Штиглицом. – СПб., 1866. – Т. XLVIII, разд. III, № 1299. – С. 66–67.

25. *Згурівщина* : іст. екскурси / за ред. Н. Ничипорука ; ред. кол. : В. Янішевський, В. Баран [та ін.]. – К. : Аванпост. 1996. – С. 95.

26. *Первоначальный состав общества* // Историческая записка о деятельности Полтавского сельскохозяйственного общества с 1865 г. по 1887 г. / сост. секретарь

общества В. А. Тихомиров. – Полтава : Тип. наследника Н. Пичуренко, 1887. – С. 15.

27. *Илличевский О.* Полувековая деятельность Полтавского общества сельского хозяйства / О. Илличевский // Хуторянин. – 1915. – № 44. – С. 920–1067.

28. *Волости* и важнейшие селения Европейской России : по данным обследования, произвед. стат. учреждениями М-ва внутренних дел, по поручению Стат. совета. – СПб. : Изд. центр. Стат. ком., 1885. – Вып. 3, разд. 13, п. 219. – С. 82.

29. *Шкоропад Д. О.* Прилуччина : енцикл. довід./ Д. О. Шкоропад, О. А. Савон ; за ред. Г. Гайдая. – Ніжин : Аспект-поліграф, 2007. – С. 179.

30. *Собичевский В. Т.* Земледельческие училища и школы // Энцикл. Словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб. : Тип. Акц. О-ва «Изд. дело», Брокгауз-Ефрон, 1901. – Т. XII (Зе–Зи). – С. 423–424.

31. *Краткие* справочные сведения о некоторых русских хазяйствах / М-во земел. и гос. имущества ; Департамент земледелия. – 2-е изд. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1901. – Вып. 2. – С. 465.

32. *К-н (NN).* Очерк деятельности П. А. Кочубея по лесоразведению в Полтавской губернии / К-н (NN). – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1892. – 30 с. – Прил. : 1. План Старого парка при Згуровской экономии Их Превосходительства Петра Аркадиевича и Варвары Александровны Кочубей ; 2. План Нового парка при Згуровской экономии Их Превосходительства Петра Аркадиевича и Варвары Александровны Кочубей.